

קבץ על יד

דברים שבכתב היוצאים לאור בפעם הראשונה

סדרה חדשה ספר כב (לב)

הוצאת מקיצי נרדמים
ירושלים תשע"ד

תוכן העניינים

	פיוטי ר' ישועה בירבי יוסף הכהן השופט
1	יוצאים לאור על ידי שולמית אליצור וטובה בארי
69	'אתן צדק לפועלי' – קרובת י"ח לתענית לר' יחיאל בר אברהם מרומא יוצאת לאור על ידי אברהם לוין ואברהם פרנקל
97	שרידי פירוש למסכת סוכה מבית מדרשו של רש"י יוצאים לאור על ידי אהרן ארנד
115	שריד מפירושו של ר' אלעזר מוורמייזא (הרוקח) לספר תהלים יוצא לאור על ידי שמחה עמנואל
137	פירוש חדש מכתב יד לפיוט 'אלהי הרוחות לכל בשר' לר' יוסף טוב עלם יוצא לאור על ידי יואל בינדר
155	פרקי הנפש והנבואה בספר 'שער השמים' לרבי יצחק בן אברהם אבן לטיף יוצאים לאור על ידי עדיאל זימרן
201	פירוש מורה הנבוכים (חלק א, א-ה) המיוחס לר' דוד בן יהודה מסיר ליאון יוצא לאור על ידי אלי גורפינקל

פירוש חדש מכתב יד לפיוט 'אלהי הרוחות לכל בשר'

לר' יוסף טוב עלם

יוצא לאור על ידי יואל בינדר

מבוא

'ספר קרובה' הוא חיבור מעט-כמות מחוג חסידי אשכנז, ובו פירושים לכמה קרובות, בעיקר של ר' אלעזר בירבי קליר. מחברו של החיבור משער שהמניעים של הקלירי לכתיבת הקרובות היו 'כדי שיהיו להם לישראל כזמירות, מפני עמי הארצות שלא היו באים לבתי מדרשות'.¹ היינו הקרובות שנאמרו בבית הכנסת בעיצומה של תפילת הציבור נועדו לאלו שתורתם לא הייתה אומנותם ולא היה סיפק בידם לבוא אל בית המדרש לשמוע דברי תורה ולשנות הלכות.² השערה זו, יותר משהיא מתאימה לפיוטיו של הקלירי המלאים ברמזים דקים למדרשי חז"ל ונועדו לתלמידי חכמים, מתאימה לכמה מן הפיוטים האירופיים שמניע חיבורם היה דידקטי.

אחד מפייטניה החשובים של צרפת היה ר' יוסף טוב עלם (להלן, ריט"ע). ריט"ע פעל במאה האחת עשרה,³ ואחת מיצירותיו החשובות בשדה הפיוט היא הקרובה 'אלהים בצעדך הכות פתרוס'.⁴ בפיוט השביעי שבקרובה, 'אלהי הרוחות לכל בשר', סידר הפייטן את כל הלכות הפסח בזו אחר זו. כך למד גם הציבור הרחב שאינו מבאי בית המדרש את הלכות החג הקרב,⁵ שכן פיוט זה נועד לשבת

*

סימני ההדרה: () מחיקה; [] הוספה או תיקון; < > מספר הדף והעמוד בכתב היד. בתחילת כל פסקה בפירוש הבאתי בהערה את הפסקה הרלוונטית מן הפיוט. לשם כך השתמשתי בנוסח הביקורתי של הפיוט שבאור זרוע השלם, הלכות מועדים וזרעים, מהדורת ש"י קליין ואחרים, ירושלים תשס"ו, עמ' נו-קנד. בנוסח זה יש שינויים מועטים מן הנוסח שעמד לפני המפרש.

תודתי נתונה לד"ר דוד יסלזון, בעליו של כתב היד על רשותו לפרסם את הפירוש. תודה גם לידידי הרב יעקב ישראל סטל על הערותיו, ולפרופ' סיריל אסלנוב על פירוש העלזים ב'לשון כנען'.

1 א"מ הברמן, 'ספר קרובה', ידיעות המכון לחקר השירה העברית, ג (תרצ"ז), עמ' קא.

2 מסיבה זו גם הדרשות בציבור נישאו במסגרת תפילת הציבור. ראה ספר הפרדס, מהדורת ח"י עהרנרייך, בודפשט תרפ"ה, עמ' שמג; M. Saperstein, *Jewish Preaching 1200-1800*: An Anthology, New Haven & London 1989, p. 28. וראה להלן.

3 על ר' יוסף טוב עלם ראה א' גרוסמן, חכמי צרפת הראשונים, ירושלים תשס"א,³ עמ' 81-46.

4 י' דוידזון, אוצר השירה והפיוט, א, ניו יורק תרפ"ה, עמ' 215.

5 השווה לדברי ר' חננאל בר אמנון (איטליה?)^[?] המאה העשירית), קודם שיצא לסדר את הלכות הפסח בקדושתא שלו לשבת הגדול: 'מַעַת נִיתְמַנָּה צִיר בִּינָךְ וּבִינָךְ עִם | פִּיקוּדִיךָ אֶץ לְהַשְׁמִיעַ | סֵדֶר לְפָנֵינוּ כָּל טַעַם וְטַעַם | הָיוּתָם שׁוֹאֲלִים וְדוֹרְשִׁים בְּנוֹעַם || הַיְלָכוֹת חֵג בְּחֵג וְהַיְלָכוֹת עֲצָרָת בְּעֲצָרָת | בְּעִינֵינוּ שְׁלִיּוֹם תַּת לָךְ עֲטָרָת | וְאֶנְשִׁים וְנָשִׁים וְטַפִּים בְּאֶדְרֵת | לְהַקְהֵל וְלִשְׁמוֹעַ טַעַמֵי דַת מְהוֹדְרָת'. ראה א' פרנקל, 'קדושתא לשבת הגדול לר' חננאל בר אמנון, קבץ על יד, סדרה חדשה, טז (תשס"ב), עמ' 39-40, שורות 1-8. פיוט נוסף המסדר

הגדול, השבת שבה נישאו דרשות שמגמתן הייתה ללמד את העם את הלכות החג.⁶

בקרוב חכמי ימי הביניים נחשב הפיוט הזה של ריט"ע מקור הלכתי חשוב, הם צייטו ממנו בספריהם וראו בו חיבור הלכתי לכל דבר. וכך אנו מוצאים אצלם ביטויים כמו 'וכן פסק ר' יוסף טוב עלם בסדרו'.⁷ מעמדו זה של הפיוט משתקף גם בתחום פרשנות הפיוט. אמנם החלקים ההלכתיים שבפיוטים זכו לפרשנות רחבה, כמו הדיונים ההלכתיים המרובים הבאים בספר 'ערוגת הבשם' לר' אברהם ב"ר עזריאל מביהם.⁸ ברם בשל חשיבותו המרובה זכה פיוט זה של ריט"ע לפירושים של כמה מחשובי בעלי התוספות, גם כאלה שלא עסקו בדרך כלל בפרשנות הפיוט,⁹ כגון פירוש הרחב של ר' שמואל ב"ר שלמה מפלייזא

- את הלכות הפסח הוא 'אדיר דר מתוחים'. ראה דוידזון, אוצר השירה (לעיל הערה 4), עמ' 52. על הפירושים לפיוט זה, ראה א"א אורבך, ערוגת הבשם — מבוא, ד, ירושלים תשכ"ג, עמ' 55; E. Hollender, *Clavis Commentariorum of Hebrew Liturgical Poetry in*, 101–102, *Manuscript*, Leiden & Boston 2005, pp. 101–102. שני פירושים לפיוט זה נדפסו בידי ג' צינר, הלכות פסח מרבתינו הראשונים, ניו יורק תשמ"ז. על פיוט שחיבר ר' שמשון ב"ר יונה על הלכות הגעלה, ראה ח' מיכל, אור החיים, ירושלים תשכ"ה,² עמ' 608, מס' 1227 (על המצוין שם יש להוסיף: 'פירוש הר"ש מפלייזא לפיוט אלהי הרוחות' בתוך: אור זרוע השלם, הלכות מועדים וזרעים, מהדורת ש"י קליין ואחרים, ירושלים תשס"ו, עמ' לט; ח' בראדי, 'פסקי מהרי"ח', בתוך: S. Krauss (ed.), *Festschrift Adolf Schwartz*, Berlin & Wien 1917, חלק עברי, עמ' 43–44). וראה גם א' ריינר, 'בין אשכנז לירושלים: חכמים אשכנזים בארץ-ישראל לאחר "המוות השחור"', שלם, ד (תשמ"ד), עמ' 37 הערה 32.
- ראה ש' עמנואל, דרשה לפסח לר' אלעזר מוורמייזא, ירושלים תשס"ו, עמ' 42–45; ספרשטיין, דרשות יהודית (לעיל הערה 2), עמ' 31–32. על השתקפותה האפשרית של דרשת הרוקח באזורי כ"י 'מחזור לייפציג', המעידה על תפוצתה העממית, ראה עתה K. Kogman-Appel, *A Mahzor from Worms: Art and Religion in a Medieval Jewish Community*, Cambridge Mass. & London 2012, pp. 57–59. ומעידות על אופייה העממי של הדרשה, ראה M. Banitt, 'Deux fragments homilétiques de l'Abbaye d'Engelberg', *REJ*, 152/1–2 (1993), pp. 177–191; פסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע (דרשות מהר"ח), מהדורת י"ש לנגה, ירושלים תשל"ג, עמ' י. ראה גם י"ז סטל, 'דרשה לבטרי מילה לתלמיד רבינו יהודה החסיד', ירושתנו, ד (תש"ע), עמ' לט–מה. על מגמתן הפדגוגית של הדרשות, ראה סטל (שם), עמ' מד–מה. ראה גם ההשוואה בין הקרובות לבין ההלכה ששואלין ודורשין בענייניו של יום, הלכות הפסח והלכות עצרת בעצרת וכן כל השנה כולה, הברמן, ספר קרובה (לעיל הערה 1), עמ' צט. וראה מה שכתב מלקט אחד של מנהגי אשכנז במחצית הראשונה של המאה השש עשרה, מעגלי צדק, מהדורת י' הרשקוויץ, ירושלים תש"ס, עמ' ו: 'וכן נוהגים בכל הקהלות לדרוש בשבת הגדול... וגם הפייטנים תקנו בשבת זה הלכות פסח, כמו אדיר דר מתוחים ואלקי הרוחות. ונהגו בעלי בתים הראשונים לחזור אותם עם אנשי ביתם עם פירושם'.
- מחזור ויטרי, ב, מהדורת א' גולדשמידט, ירושלים תשס"ד, עמ' תלד. ראה גרוסמן, חכמי צרפת (לעיל הערה 3), עמ' 77.

8 אורבך, ערוגת הבשם (לעיל הערה 5), עמ' 155–176; י"מ תא-שמע, הספרות הפרשנית לתלמוד באירופה ובצפון אפריקה, ב, ירושלים תשס"ד, עמ' 118–119.

9 על פרשנות הפיוט אצל הראשונים, ראה אורבך, ערוגת הבשם (לעיל הערה 5); B. Ziemlich, *Das Machsor Nürnberg: Ein Beitrag zur Erforschung des Ritus und der*

(Falaise),¹⁰ מחשובי בעלי התוספות בצרפת במחצית הראשונה של המאה השלוש עשרה,¹¹ וייתכן שגם בעלי התוספות ר' יעקב מאורליינש (Orléans), תלמיד רבנו תם, ור' ברוך ב"ר יצחק, בעל 'התרומה', עסקו בפירושו של פיוט זה.¹² הפירוש הנדפס להלן נמצא בכ"י ציריך, יסלזון 9 (במכון לתצלומי כתבי יד עבריים: F 75001 G),¹³ המכונה 'מחזור נירנברג', בדפים 72–74א. כתיבתו של כתב היד הענק והמפואר¹⁴ נסתיימה בשנת ה'צ"א (1331), והוא מכיל את נוסח התפילה על פי מנהג אשכנז המזרחי,¹⁵ ולצדו אוסף של כשמונה מאות פיוטים, ועליהם פירושים שלוקטו בידי הסופר מכמה מקורות.¹⁶ עניין מיוחד יש בפירוש הנדפס להלן, הן בשל החשיבות ההלכתית של הפיוט, הן בשל הנדירות היחסית של תוכן הלכתי בסוגה הספרותית של פרשנות הפיוט. הפירוש קצר ותמציתי,

ספר זה נמצא במרשתת, באתר הספרייה הלאומית בירושלים: <http://jnul.huji.ac.il/dl/mss-pr/mahzor-nuremberg/pdf/ziemlich-hebrew.pdf>, ראה צימליך [שם], עמ' 38–54; אנ"צ רות, כתב יד המבורג מס' 153–152 (Cod. hebr. 17, 61), מהדורת פקסימיליה, ירושלים תש"מ; גרוסמן, חכמי צרפת (לעיל הערה 3), עמ' 507–538; הנ"ל, 'הרקע לצמיחת פרשנות הפיוט בגרמניה ובצרפת במאה ה'א', א' אופנהיימר ואחרים (עורכים), ספר יובל לשלמה סימנסון: קובץ מחקרים לתולדות היהודים בימי הביניים ובתקופת הרנסנס, תל אביב תשנ"ג, עמ' נה–עב; הנ"ל, 'פירוש הפיוטים לר' אהרן בר' חיים הכהן', צ' מלאכי (עורך), באורח מדע: מחקרים בתרבות ישראל מוגשים לאהרן מירסקי, לוד תשמ"ו, עמ' 451–468; "י"מ תא"שמע, התפילה האשכנזית הקדומה: פרקים באופייה ובתולדותיה, ירושלים תשס"ד", עמ' 37–38; ובעת האחרונה, המחקר הגדול והעדכני של E. Hollender, *Piyyut Commentary in Medieval Ashkenaz*, Berlin & New York 2008

- 10 פירושו של ר' שמואל הועתק בספר 'אור זרוע' בקיצורים. ראה ש' קליין, 'מים שלנו — דעת הר"ש מפלייזא והשלכותיה', מוריה, כו (תשס"ד), גיליון ד-ו, עמ' ד-ז. הפירושים לפיוט זה הנמצאים בכתבי יד, נרשמו אצל הולנדר, מפתח הפירושים (לעיל הערה 5), עמ' 295.
- 11 על ר' שמואל ב"ר שלמה מפלייזא, ראה א"א אורבך, בעלי התוספות: תולדותיהם חיבוריהם שיטתם, ירושלים תשמ"ו⁵, עמ' 461–465; נ' גולב, תולדות היהודים בעיר רואן בימי הביניים, תל אביב תשל"ו, עמ' 90–92.
- 12 על פרשנותו של ר' יעקב, ראה 'פירוש הר"ש מפלייזא' (לעיל הערה 5), עמ' מה. עליו, ראה אורבך, בעלי התוספות (לעיל הערה 11), עמ' 142–144. על פרשנותו של ר' יצחק, ראה תוספות, עבודה זרה עד ע"ב, ד"ה דרש (השווה ספר התרומה, ורשה תרנ"ז, הלכות שבת, סי' רלג, עמ' 139). עליו, ראה ש' עמנואל, "ואיש על מקומו מבואר שמו": לתולדותיו של ר' ברוך בר יצחק, תרביץ, סט (תש"ס), עמ' 423–440. ושם הפניות לספרות נוספת.
- 13 לפנים: ירושלים, מכון שוקן 24100. סריקה של כתב היד במלואו נמצאת במרשתת, באתר הספרייה הלאומית בירושלים: <http://jnul.huji.ac.il/dl/mss-pr/mahzor-nuremberg/ms.html>
- 14 על הנתונים הפיזיים של כתב היד ראה ק' סיראט ומ' בית-אריה, אוצר כתבייד עבריים מימי הביניים בציוני תאריך עד שנת ה'ש, א: תיאורים, ירושלים-פריז תשל"ב, עמ' 34. על עיסורי כתב היד, ראה ב' נרקיס, כתבייד עבריים מצוירים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 137.
- 15 "וא' פרנקל, תפילה ופיוט במחזור נירנברג, ירושלים תשס"ח, עמ' 21–6. מחקר זה נמצא במרשתת, באתר של הספרייה הלאומית בירושלים: http://jnul.huji.ac.il/dl/mss-pr/mahzor-nuremberg/pdf/fraenkel_j_a.pdf
- 16 ראה צימליך, מחזור נירנברג (לעיל הערה 9), עמ' 47–49.

הוא אינו חורג מן הנושא המתפרש וניכרת בו גם מגמה של הוראת הלכה למעשה. כן יש בו פירושים ופסקים מחודשים: לדעת המחבר, אדם נשוי אינו חייב בבדיקת חמץ.¹⁷ אמנם נפסק ש'הכל נאמנים על ביעור חמץ, אפילו נשים אפילו עבדים אפילו קטנים',¹⁸ אבל, ככל שידיעתי מגעת, לא נמצא פטור גורף מבדיקת חמץ לבעל אישה בכל ספרות הראשונים.¹⁹ כן יש לציין את פירושו של המחבר ש'כרפס' הוא 'גזר',²⁰ שהוא מקורי, ולא מצאתי לו מקבילה. מקצתם של הפירושים אף תמוהים,²¹ ואת חלקם אפשר אולי לתלות במעתיקים ובעורכים.²² אפשר לזהות את מקום חיבורו של הפירוש בעזרת הלעזים הצ'כיים ('לשון כנען'),²³ והם מעידים שהוא נכתב באזור בוהמיה.²⁴ לעומת זאת, שמות חיבורים או אישים אינם נזכרים בפירוש, ולכן קשה לעמוד על מקורותיו או לדבר על מקורות השפעה.²⁵ פירוש זה עמד גם לפני המחבר של כ"י פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 3507,²⁶ שבו פירושים לפיוטים שלוקטו מכמה מקורות,²⁷ ויש בו מקבילות רבות לפירוש שלפנינו.

- 17 להלן ליד הערה 48.
- 18 בבלי, פסחים ד ע"א.
- 19 להוציא הפירוש לפיוט זה בכ"י פרמה, ספריית הפלטינה Parm. 3507, דף א36, שהעתיק מהפירוש שלפנינו. וראה להלן ליד הערות 26 ו-27.
- 20 להלן הערה 131.
- 21 ראה להלן ליד הערות 99 ו-114.
- 22 על קיצורים והשמטות בפירושים שהועתקו בכתב היד, ראה אורבך, ערוגת הבשם (לעיל הערה 5), עמ' 133.
- 23 ראה להלן הערה 113.
- 24 אולי רגנסבורג. ראה הולנדר, פרשנות הפיוט (לעיל הערה 9), עמ' 67.
- 25 כאן המקום להעיר שנראה שמחבר הפירוש לא היה מודע להשפעה הרבה של 'ספר הלכות גדולות' על ריט"ע בחברו את הפיוט. על השפעה זו ראה ש' קליין, 'מקורות הפיוט לשבת הגדול לרבינו יוסף טוב עלם (ריט"ע)', www.daat.ac.il/daat/toshba/mechkar/klayn-2.doc; גרוסמן, חכמי צרפת (לעיל הערה 3), עמ' 77-78.
- 26 דפים 335-36.
- 27 B. Richler, *Hebrew Manuscripts in the Biblioteca Palatina in Parma: Catalogue*, Jerusalem 2001, p. 299

פירוש הפיוט 'אלהי הרוחות כל בשר'

<72> אלהי הרוחות לכל בשר.²⁸ [לבדוק חמץ אור לארבעה עשר.²⁹ אור של יום ארבעה עשר, אורתא דתליסר נגהי דארבסר.³⁰ אי איפשר לומר לאור ארבעה עשר,³¹ שהיה משמע לילה דארבעה עשר שעבר, כגון אור עיבורו, של יום שעבר.³²

[אין בודקין לא לאור החמה.]³³ אמאי נקט אור החמה הלא אין בודקין אלא בלילו של י"ד ולא ביום.³⁴ ישיב המשיב³⁵ שמא תאמר זרזין מקדימין למצות שיכול לבערו אפי' [לן] ביום קודם זמנו, ואשמועינן בלילו של י"ד.³⁶ וי"א אם שכח ולא בדק בלילי י"ד, אפי' [לן] הכי לא יבדוק אלא לאור הנר ולא לאור החמה.

גמר,³⁷ לאחר גמר ביעור חמץ. ואי מישתכח לאחר בדיקה אינו עובר עליו בבל יראה ובל ימצא, כי אמ' [ר] קרא³⁸ לא יראה לך חמץ, וזהו כעפר ולא כחמץ. היכא דבדק וכו'.³⁹ ואם הניח לאחר שבדק ארבעה או חמש לחמים ונחסר אחת מהן, צריך לבדוק מרישא שמא חולדה לקחתה. ואמצעיים זקוקין,⁴⁰ צריכין לבדוק מפני שמשמשין בהן.⁴¹

28 לשון הפיוט: 'אלהי הרוחות לכל בשר' | חוק לעמו מסר | והנהירם בכתב מוסר | לבדוק חמץ אור לארבעה עשר'.

29 בבלי, פסחים ב ע"א.

30 ראה רש"י, ברכות ד ע"א, ד"ה תליסר: 'ליל שעבר שלשה עשר ולמחרת יגיע ארבעה עשר'.

31 על נוסח זה, ראה ב' נאה, גמרא שלמה: מסכת פסחים, א, 'ירושלים תש"כ, ביאור נוסחאות, עמ' ג. וראה ש"י פרידמן, 'לשון המועדים: (א) אור לארבעה עשר, מ' בראש וי"א אחרים (עורך), מחקרים בתלמוד ובמדרש: ספר זיכרון לתרצה ליפשיץ, ירושלים תשס"ה, עמ' 475-484.

32 השווה תוספות, זבחים נו ע"ב, ד"ה אור: 'כמו אור לי"ד, דלאור שלישי משמע לילה שאחר שלישי, כמו לאור עיבורו דבשמעתא קמייתא דפסחים'.

33 לשון הפיוט: 'אין בודקין לא לאור החמה ולא לאור הקבנה ולא לאור האבוקה'.

34 קושיה זו והתירוץ שבא להלן בשם 'י"א', מירושלמי, פסחים פ"א ה"א. וראה ש' ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד: מועד, ניו יורק תשכ"ב, עמ' 471-472.

35 מודגש בכתב היד.

36 בבלי, פסחים ז ע"א.

37 לשון הפיוט: 'גמר מנטרה עד דבתרא | ומיד צריך לבטל השאר באמירה | ולימא הכי כל תמירא דאיכא בהדא דירה | דלא תמיתה ודלא בערתיה לבטל ולהוי כעפרא'.

38 שמות יג, ז.

39 לשון הפיוט: 'היכא דבדק בחורי ביתא | והניח ארבע או חמש רפתא | ואשכח דחדא מנהו פתחא | לבדוק מרישא שמא חולדה לקחתה'.

40 לשון הפיוט: 'עילאי ותתאי אינן נבדקין | ואמצעים זקוקין'.

41 שלא כמו העליונים והתחתונים. ראה רש"י, פסחים ח ע"א, ד"ה העליונים: 'הגבוהים יותר מדאי והנמוכים יותר מדאי, ואין נוחין להשתמש, אין צריך לבדוק'.

זיהרו גג היציע כו'. (רפת בקר) [ומתבן],⁴² בית שמשמין בו תבן וקש. ולולין, של תנגולין. ואוצרות יין ושמן הנעולין שאין שם בני אדם, אין צריך לבדוקם, בר שאינן נעולין שהם צריכין.⁴³ חור שבין אדם כו'.⁴⁴ זה וזה בודק עד מקום ידו, או בינו לבין גוי.⁴⁵ אבל בין ארמאי פלימו מיקיל, שם חכם הוא. <73א> פלימו [אומר] אין חייב לבערו עד שמגיע ידו, שמא שם הגוי כישוף בחור לצורך כן [ש]אם יגיע בו יהודי יהיה לו סכנה. אבל בפסחים⁴⁶ אינו מיירי כן, [אלא] שמא יראהו הגוי שמכניס נר לשם בחור יאמר הגוי מה לו עתה בלילה לעשות, אין זה כי אם מכשפות (ו)עושה לי.⁴⁷ ובאותו אדם מיירי דלא נסיב איתתא הוא, שהייתה מבערת חמץ מביתו, הא אם נשאי אינו צריך.⁴⁸ וכן גבי נרות דחנוכה.⁴⁹ טענו המפרש וכו'. [נטריה עד ארבע].⁵⁰ רביעית אוכלין חמשת תולין

42 לשון הפיוט: 'זְהִירוּ גַג הַיְצִיעַ וְגַג מִגְדָּלֵיךְ | וְרֶפֶת בְּקֶר וּמִתְבֵּן וְלֹלֵיךְ | וְאוֹצְרוֹת יֵינְךָ וְשֶׁמֶן הַנְּעוּלִין | לְבִדּוֹק חֲמֶץ בְּלֵי עוֹלֵיךְ'.

43 בבלי, פסחים ח ע"א.

44 לשון הפיוט: 'חֹר שְׁבִין אֲדָם לְחַבְרוֹ | זֶה וְזֶה בּוֹדֵק עַד שְׁמַגִּיעַ וּמִבְטֵל שְׁאָרוֹ | וְכֵן בֵּין יְהוּדֵי לְאַרְמָאֵי חָיִב לְבַעְרוֹ | פְּלִימוּ מִקָּל שְׁמָא יֹאמֵר הַגּוֹי כְּשֶׁפּוֹ וְחֻבְרוֹ'.

45 משפט זה משובש.

46 בבלי, פסחים ח ע"ב.

47 על חשש מפני חשדן של משרתות נוצריות שעבדו בבתי היהודים בימי הביניים, ראה שו"ת מהר"ח אור זרוע, מהדורת י' רוננברג, לפסיא תר"כ, סי' קמד, עמ' מז. וראה להלן הערה 82. וראה גם, J. Trachtenberg, *Jewish Magic and Superstition: A Study in Folk Religion*, Philadelphia 2004, pp. 2–3 (=idem, *The Devil and the Jews*, Philadelphia 1983, pp. 88–89).

48 ראה בבלי, פסחים ד ע"א: 'הכל נאמנים על ביעור חמץ, אפילו נשים אפילו עבדים אפילו קטנים'. ובירושלמי, שם פ"א ה"א: 'לית כאן אפי' נשים... מפני שהן עצילות והן בודקות כל שהוא כל שהוא'. ראה ש' ליברמן, הירושלמי כפשוטו, ניו יורק וירושלים תשס"ח³, עמ' 374–375. בפסקי הלכה של ר' חיים אור זרוע (לעיל הערה 6), עמ' 74, אף נקבע: 'ומטעם זה לא האמינו לנשים מחמ' שצריך טירחא יתירא'. וראה א' הכהן, "'נשים עצלניות הן?'" 'נשים חשובות הן!': לתולדות שתיים מהלכות הפסח', עלון שבות (בוגרים), יא (תשנ"ח), עמ' 63–75; ב' הר"שפי, נשים בקיום מצוות בשנים 1050–1353: בין הלכה למנהג, עבודת דוקטור, האוניברסיטה העברית, ירושלים תשס"ב, עמ' 327–329; א' גרוסמן, חסידות ומורדות: נשים יהודיות באירופה בימי הביניים, ירושלים תשס"ג², עמ' 328–331. וראה לעיל ליד הערה 19. ברם, אף על פי שהחלק הריטואלי של בדיקת החמץ שויך בדרך כלל רק לעולם הגברי, ניקיון הבית והכשרתו לקראת הפסח שנעשו בידי הנשים, נחשבו אף הם חלק בלתי נפרד מבדיקת החמץ. הדבר משתקף יפה בהגדות מאוירות מימי הביניים – אשכנזיות כספרדיות. בסצנות שבהן מתוארת בדיקת החמץ, הנשים עוסקות בניקיון הבית והגברים עוסקים בבדיקת החמץ. ראה M. Metzger, *La Haggada Enluminée: Étude iconographique et stylistique des manuscrits enluminés et décorés de la Haggada du XIIIe au XVIe siècle*, I, Leiden 1973, Figs. 18, 24, 25.

49 ראה בבלי, שבת כג ע"א: 'אמר רבי זירא מריש כי הוינא בי רב משתתפנא בפריטי בהדי אושפוזא. בתר דנסיבי איתתא אמינא השתא ודאי לא צריכנא, דקא מדליקי עלי בגו ביתא'. וראה הר"שפי, נשים (לעיל הערה 48), עמ' 325–326.

50 לשון הפיוט: 'שְׁאָלָה דְחֶמֶץ אֶתְפָּקֵד לֶיהָ | וְלִיתֶיהָ לְמִשְׁקָלֶיהָ | נְטִירָה עַד אַרְבַּע דְּחֹזִי לְאֶכְלָהָ | שְׁלִים אַרְבַּע וְלָא אֶתָּא לְנִכְרֵי מִזְבֵּין לֶיהָ'.

שישית שורפין.⁵¹ אם לא בא בעל הפקדון קודם ארבע' שעות דחזי לאכליה ולאחר ארבעה שעות דלא חזי, מזבנו.⁵² וראוי לישר[אל] שלא יהא עובר עליו בכל יראה ובל ימצא בבית, שכל אדם שנפקד בידו ממון חבירו שאם יהא נגנב ממנו חייב לשלמו, שאם ימצא חמץ בביתו חייב.⁵³ כשנפלה מפולת וכו' אם אין הכלב יכול לחפש אחריו הרי הוא כמבוער.⁵⁴ בית שיש בו מלחי,⁵⁵ בו קירי שעוה,⁵⁶ נקובים, חורים. בית תמרים, בית ששומרין בו את הדבש. וציבים, עצים, לבדוק אותם חייבים.⁵⁷ [וחצר פטורה] מפני העורבים,⁵⁸ שאם יראוהו יקחוהו. מוצא⁵⁹ חמץ וכו' כופה עליו כלי בלי ראותו, כדי שלא יהא נתקל בו.⁶⁰ נפיל⁶¹ ופטיל⁶² ויורה,⁶³ הם כלי נחשת.⁶⁴ נפי, כלים העשויים נקבים דקים כנפה וככברה. יורה, (קולט) חמץ חם כגון שכר. צריך לגעלינהו, להניח קטן בתוך גדול כדי שיעלו ורתחין על שפתו.⁶⁵

51 בבלי, פסחים כא ע"א.

52 שם יג ע"א.

53 שם ה ע"ב.

54 שם לא ע"ב.

55 לשון הפיוט: 'למדו בי מלחי ובי קירי נקובים | ובי תמרים וציבים | לבדוק אותם חבבים | וחקר פטורה מפני העורבים'.

56 ראה רש"י, פסחים ח ע"א, ד"ה ובי: 'צריך בדיקה לפי שעומד מתוך הסעודה להביא מלח ונרות'.

57 בבלי, פסחים שם. וראה הרוקח, פאנו רס"ה, סי' רסו, מהדורת ב"ש שניאורסון, ירושלים תשכ"ז, עמ' קמו: 'זה כלל תתפש בידך, כל דבר שאין קבע ומסתפק ממנו צריך בדיקה... בית המלח ובית העצים או מקום כבשים או ירקות שיש לו ומקום גבינות, צריכות בדיקה יפה'.

58 בבלי, פסחים שם.

59 לשון הפיוט: 'מוצא חמץ בפסח בתוך ביתו | כופה עליו כלי בלי ראותו'.

60 בבלי, פסחים ו ע"א; וברש"י, שם, ד"ה כופה: 'משום שלא ישכח ויאכלנו, צריך כפיית כלי'.

61 לשון הפיוט: 'נפי ופטילי יורה | דאשתמש בהו חמין תמירא | צריך לגעלינהו וציבים בגו רבא יצירא | ולרבא לעבד גדנפא ולרתחיה בגורא'.

62 ראה פירוש הגאונים לסדר טהרות, מהדורת י"נ אפשטיין, ירושלים ותל אביב תשמ"ד², עמ' 45: 'פטיליה, פ' כמין קופה לגרורות'. וראה M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Babylonian Aramaic of the Talmudic and Geonic Periods*, Ramat Gan 2002, p. 897, s.v.

'פטילא': 'plate, dish (< *πάτελλα*, Lat *patella*)'

63 על החומר שממנו יוצרה היורה התלמודית, ראה י' בראנד, כלי החרס בספרות התלמוד, ירושלים תשי"ג, עמ' קצב.

64 השווה הרוקח (לעיל הערה 57), סי' רנד, עמ' קמב: 'יש קורין נפה הוא כלי מתכת... וראה ראבי"ה, ב, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשס"ה, סי' תסד, עמ' סג: 'יש שטעו לומר נפה ופטילה, ומפרשים שהוא כלי מתכות... ולא מצינו נפה של מתכת, וגם פטילא נמנה עם כלי עץ'.

65 בבלי, עבודה זרה עו ע"א-ע"ב.

סכיני וכו'.⁶⁶ לארוחין, לסעודה. כמו טוב ארוחת ירק.⁶⁷ איפשר לעשות' [ן] חדשי' [ם], פי' [רוש] לקנות חדשים לגבי⁶⁸ פסח. ואם לאו, שאין לו אלא הם הישנים. מגעילן ברותחין, ובכלי ראשון, ולא שיהא שופך עליהן.⁶⁹ עץ פרור, שמערב בו בקדירה. אגני,⁷⁰ מזרקות.⁷¹ קציעי, קערות.⁷² דקוניא ופחרא, דזוכית⁷³ ודחרס. פחר קדירות⁷⁴ של חרס, אין צרי' [ן] לשבר אלא שומרן עד לאחר הפסח. וקערות מותרות כשלקחם מיורה ובכלי ראשון,⁷⁵ מיד מותר להניח עליהם בפסח. ובורמי דגללא <73> שריין בהדחה, כלי של אבנים מותרות אם הגעילן ברותחין.⁷⁶ צעי,⁷⁷ פי' [רוש] משארות של בצק שחימוצן קשה. ואי אקראי, אם יקרה

- 66 לשון הפיוט: 'סכיני דאשתמש בהו חמירא לארוחין | אם אפשר לעשותן חדשים הם משבחין | ואי לא מגעילן ברותחין | ובכלי ראשון הם מצוחצחין | ועץ פרור מגעילן ברותחין'.
67 משלי טו, יז.
68 קריאת מילה זו אינה ודאית.
69 השווה 'תשובות ופסקים לר"י חזקן', שיטת הקדמונים על מסכת עבודה זרה, ג, מהדורת מ"י בלוי, ניו יורק תשנ"א, ס' קנו, עמ' רסב: 'אומר רבינו תם... כמו שבולעין ע"י שפיכה כך פולטין ע"י שפיכה. ונראה לרבי דאין די בכך... וכיון דבליעתו ע"י האור אין פולטין ע"י שפיכה אע"ג דהוי כלי ראשון'. השווה גם תוספות, עבודה זרה עד ע"ב, ד"ה דרש: '... אבל רשב"ם חולק על ר"ת ואומר דעירוי ככלי שני הוא לגמרי'.
70 לשון הפיוט: 'ענדו אגני וקציעי דקוניא ופחרא | אף על גב דמפליט להו שפיר לאשתמושי בהו אסירא'.
71 ראה בבלי, זבחים צז ע"ב; מדרש לקח טוב, שמות, מהדורת ש' בובר, וילנה תר"מ, דף פז ע"ב. המפרשים האחרים פירשו: אגני — עריבות. ראה, למשל, רש"י, פסחים ל ע"ב, ד"ה אגני. ראה גם בראנד, כלי החרס (לעיל הערה 63), עמ' ו-ח, רעה-רפא.
72 ראה בהערה הבאה פירוש הר"ש מפלייזא, שפירש — כד.
73 השווה פירוש הר"ש מפלייזא (לעיל הערה 5), עמ' כח: 'קציעי דקוניא... לשון אשכנו גלזיא קרוי' (גרמנית עתיקה: glas kroche, כד זכוכית). וכך גם פירש בערוך השלם, ז, מהדורת ח"י קוהוט, וינה תרנ"א, עמ' 135, ערך קניא. אולם ראה רש"י, פסחים ל ע"ב, ד"ה קוניא: 'פלומי"ר בלעז, ושל חרס הוא וטוח באבר'. וראה מ' קטן, אוצר לעזי רש"י, ב, ירושלים תשס"ו, עמ' 55, מס' 606. ראה גם תוספות, כתובות קז ע"ב, ד"ה הני.
74 לשון הפיוט: 'פחר קדירות אין צריך לפלחא | אכל משחי ליה עד בטר פסחא | וקערות מתרות כי שקיל מדודא עליהו לאנחא | ובורמי דגללא שרין בהדחה'.
75 השווה פירוש הר"ש מפלייזא (לעיל הערה 5), עמ' לו: 'לפי דעתי הפייט תפס לשון הלכות גדולות שכתבו דקערות שתשמישן בכלי שני כי שקיל מדודא ויהיב עליהו שפיר דמי, וכבר פירשתי שצריכין כלי ראשון...'.
76 לפירוש 'הדחה' — 'הגעלה', השווה אור זרוע, ג, מהדורת י' פרבשטיין ואחרים, ירושלים תש"ע, עבודה זרה, ס' רצז, עמ' תרעט; ראבי"ה (לעיל הערה 64), ס' תסד, עמ' נח; פירוש הר"ש מפלייזא (לעיל הערה 5), עמ' לח. וראה ש' ליברמן, תוספת ראשונים, ב, ירושלים תרצ"ח, עמ' 212-213. לכך שכלי אבן דים בהדחה, השווה ראבי"ה (שם), בשם 'רבינו יצחק מסימפון', פרנקל, קדושתא לשבת הגדול (לעיל הערה 5), עמ' 28; הפיוט 'אדיר דר מתוחים' לשבת הגדול, סודר אוצר התפילות, ב, וילנה תרע"ה, עמ' 244.
77 לשון הפיוט: 'צעי דמשחי בהו חמירא בשאר יומי | כבית שאור שתמוצו קשה דמי | ואי אקראי אותיביה וילא אשתיה עמיה | לאשתמושי בהו שפיר דמי'.

שישים בהן חמץ ואינו משהה בהן חמץ, לאישתמושי בהו שפיר דמי, ובהגעלה.⁷⁸

קטוף ביין וכו'.⁷⁹ ללוש בשמן וביין בלילי ראשון אין ללוש.⁸⁰ עבדין שמטבלין ידיהם ביין ובשמן לחים, (את העיסה) אין מניחין להם ללוש את העיסה יום ראשון אע"ג דנקיטין⁸¹ שמי פירות אין מחמיצין. עבדין ואמהות שבאו לחסות תחת כנפי השכינה ולא עשו טבילה,⁸² אין מניחין להן ללוש.⁸³ מכאן יש לדקדק שאין להניח לגוי או לגויה ללוש ולקטף העיסה לפסח כדי לעזור את היהודי,⁸⁴ וכונן להיזהר.⁸⁵ ר' קיקי⁸⁶ מצות עושין שלש מצות יבישות מאד,⁸⁷ זכר לעיגון מצרים, הלהן

78 הרוקח (לעיל הערה 57), סי' רנז, עמ' קמד; פסקי הרא"ש, פסחים פרק ב, סי' ט; וראה ראבי"ה (לעיל הערה 64), סי' תסד, עמ' סג: 'והאידנא נהוג עלמא דלא משתמשי בפסחא כלי חרס ופחרא אלא בחדתי אבל בעתיקי לא; פירוש הר"ש מפלייזא (לעיל הערה 5), עמ' לט.

79 לשון הפיוט: 'קטוף ביין ושמך עבדין | מלמילש בהו ליל קמאי קפדין | ואמנה דלא טבילן | עבדין | דלא למילש בהו הוא הדין'.

80 אור זרוע (לעיל הערה 76), ב, סי' רלח, עמ' ש; ראבי"ה (לעיל הערה 64), סי' תסח, עמ' סח.

81 ראה תוספות, פסחים לה ע"ב, ד"ה ומי; ש"א שטרן, 'שמעתתא דמי פירות אין מחמיצין לרבינו תם', מוריה, כ (תשנ"ה), גיליון ה-ז, עמ' ה-ז (=הנ"ל, מאורות הראשונים: אוצר בלום מכתבי יד רבתינו הראשונים בכל מקצועות התורה, א, ירושלים תשס"ב, עמ' סד-סו); אור זרוע (לעיל הערה 76), ב, סי' רלט, עמ' ש; סמ"ג השלם, א, מהדורת א' קרקובר ואחרים, ירושלים תשס"ג, עמ' שנא; י' ליפשיץ, 'תוספות ופרישת ר' חזקיה בר' יעקב ממגדבורג (מהר"ח) על מסכת פסחים', מוריה, י (תשמ"א), גיליון ה-ו, עמ' ח-יא. לשיטתו של רש"י שמי פרות מחמיצין, ראה רש"י, פסחים לו ע"א, ד"ה אין.

82 על מקומם של העבדים במשק הבית היהודי בימי הביניים, ראה י' כ"ץ, גוי של שבת, ירושלים תשמ"ד, עמ' 43-56; מ' טוך, 'יהודי אשכנז בימי הביניים המוקדמים: סוחר עבדים?', ציון, סד (תשנ"ט), עמ' 55-57.

83 הלכות גדולות, א, מהדורת ע' הילדסהיימר, ירושלים תשל"ב, עמ' 286.

84 השווה מעשה הגאונים, מהדורת א' אפשטיין וי' פריימן, ברלין תר"ע, סי' ל, עמ' 19; הרוקח (לעיל הערה 57), סי' רעג, עמ' קב. על חלקם של נכרים באפיית המצות, ראה י' (א) זימר, 'מנהגי אפייה בקהילות אשכנז בימי הביניים', ציון, סה (תש"ס), עמ' 155-158. על המנהג האשכנזי לשמור המצות משעת טחינה, ראה ד' שפרבר, מנהגי ישראל: מקורות ותולדות, א, ירושלים תש"נ, עמ' צב-צז.

85 מודגש בכתב היד.

86 לשון הפיוט: 'ר' קיקי מצות עושין זכר לעגון | ולשמך צריך לשמך מחמוץ כהגון | ותרש שוטה קטן אין לשין דלמא ישגון | אף על גב דאפייה ישראל בר דעה לא ינהגון'.

87 ראה פירוש הר"ש מפלייזא (לעיל הערה 5), עמ' מג-מד: 'ר' קיקי מצות, שאין עושין פת עבה בפסח יותר מטפח מפני החימוץ'. והשווה שם, עמ' מז-מח: 'והמצות צריכות שיהיו אפויות יפה, ואם לאו ישרפו מיד. והשיעור, כדי שפורסה ואין חוטין נמשכין ממנה'. על עובי המצות כפי שמשתקף בהגדות מאוירות מימי הביניים, ראה S. Fine, 'The Halakhic Motif in Jewish Iconography: The Matzah-Baking Cycles of the Yahuda and Second Nürnberg Haggadahs', S. Sabar, S. Fine & W. M. Kramer (eds.), *A Crown For a King: Studies in Jewish Art, History and Archeology in Memory of Stephen S. Kayser*, Jerusalem & New York 2000, p. 114

תעגנה.⁸⁸ לשמן צריך, אחת מקטפת ואחת לשה ואחת אופה.⁸⁹ חרש שוטה וקטן אין לשין, דילמא [ישגון], יחמיצון. אע"ג ד(ב)אפיה ישר' [אל] בר דיעה, חכם. לא ינהגון, שיתנו להם ללוש.⁹⁰ שנו שאין לשין וכו'. שלנו הלילה.⁹¹ כל שבעת ימי הפסח צריך שיהיו המים צוננים ואין מחמיצין, אבל דבר חם מחמיץ. נחתום,⁹² שהוא מקטף העיסה ובצק נפסק ונדבק בידיו מחמיצין, שקיבלו מים מן החמץ שעל ידיו למערב בהן, לכך מחמיצין.⁹³ מודרון, מקום גבוה והם הולכים למטה. ואל ישפכם במקום שוה שיהיו נקבצים במקום אחד,⁹⁴ שמא יראם אדם ויהיה לש בהם. שדי להו, לש' [ון] השלך. יין כי יתאדם,⁹⁵ בשביל שהוא לח⁹⁶ ועומד על בוריו לכך נאה⁹⁷ [ו]מצוה מן המובחר לצאת בו חובת ד' כוסות.⁹⁸ ואם אין, קונד' [יטון]. פי' [רוש] אם אין יין לח אלא קונדיטון שמעורב במים,⁹⁹ מפני שאין יכולין לשתותו לחודיה

88 רות א, יג.

89 בבלי, פסחים מח ע"ב.

90 הלכות גדולות (לעיל הערה 83), עמ' 285. וראה פירוש הר"ש מפליזא (לעיל הערה 5), עמ' מה-מו.

91 לשון הפיוט: 'והאשה לא תלוש אלא במים שלנו הלילה'.

92 לשון הפיוט: 'תמימים שנו במשנה המהללה | מי תשמישו של נחתום ישפכו מפני שמחמיצין סלה | ואמרין שדי להו במקום מודרן דלא ליתי בהו לידי תקלה'.

93 בבלי, פסחים מ ע"ב. וראה רש"י, שם, ד"ה מי.

94 בבלי, פסחים, שם.

95 לשון הפיוט: 'יין כי יתאדם | למצוה הוא מקדם | לצאת בו חובת ידי אדם | אם אין קונדיטון ומבשל נגדם'.

96 מהמשך הקטע נראה שהמפרש משתמש במילת 'לח', במובן 'סמיך'.

97 על העדפת יין אדום בימי הביניים, ראה ח' סולוביצ'ק, היין בימי הביניים: יין נסך — פרק בתולדות ההלכה באשכנז, ירושלים תשס"ח, עמ' 76–77.

98 בבלי, פסחים קח ע"ב: 'רבי יהודה אומר צריך שיהא בו טעם ומראה. אמר רבא מאי טעמא דרבי יהודה, דכתיב אל תרא יין כי יתאדם; ירושלמי, פסחים פ"י ה"א: 'אמר ר' ירמיה מצוה לצאת ביין אדום שנ' אל תרא יין כי יתאדם'. וראה הרוקח (לעיל הערה 57), סי' רפג, עמ' קנב-קנג; מחזור ויטרי (לעיל הערה 7), עמ' תלד; מסכת שקלים: עם שני פירושם לרבותינו מקדמוני הראשונים, מהדורת א' סופר, ניו יורק תשי"ד, פירוש תלמיד ר' שמואל בר' שניאור, עמ' 32–33; ספר גימטריאות לר' יהודה החסיד, מהדורת י"י סטל, ירושלים תשס"ה, עמ' תקנו. וראה כ"י אוקספורד, ספריית הבודליאנה 566, דף 27ב: 'יין קוסס[!]. ... מהו, אמ' [ר] לו אל תרא יין כי יתאדם. פי' [רש] זקני הר"ר יצחק מ"כ... אל תרא וגו', פי' [רוש] אסור, דבע' [נ] אדום. מדקאמ' [ר] שלמה שהוא משכר ולכך יתרחק ממנו. א"כ טוב הוא לקדוש. ולפי זה אין לקדש על יין שהוא לבן יותר מדאי'. השווה ראב"ג, ג, מהדורת ד' דבליצקי, בני ברק תשע"ב, בבא בתרא צז ע"ב, עמ' רעא.

99 לא מצאתי חבר לפירוש זה ל'קונדיטון'. וראה פסיקתא דרב כהנא, בחודש השלישי (יב, ה), מהדורת ד' מגדלבוים, ניו יורק תשמ"ז, עמ' 208: 'א"ר אבון דברי תורה נמשלו בקונדיטון, מה קונדיטון הזה יש בו יין יש בו דבש יש בו פילפלן, אף דב' תורה...'. ראה גם M. Sokoloff, *A Dictionary of Jewish Palestinian Aramaic of the Byzantine Period*, Ramat-Gan 2002², p. 482, s.v. 'קונדיטון': 'spiced wine, spices used for flavoring wine (<κονδῖτον, Lat. (Vinum) conditum)'

שהוא חזק. או מבושל, למעט כוחו. נגדם, נגנו ממנו,¹⁰⁰ שאין אנו יכולין לצאת בו ידי חובותינו.¹⁰¹

וד' כוסות הללו צריך שיהא בהן וכו'.¹⁰² פי' [רוש] רביעית הלוג¹⁰³ היינו ביצה ומחצה. אם יתורם¹⁰⁴ אין בכך כלום.

סחו שהנשים וכו'.¹⁰⁵ שהזמן גרמ' [א], וכל מצות עשה שהזמן גרמא נשים פטורין¹⁰⁶ ואנשים חייבין. שכל מי שישנו בבל תאכל חמץ, אילו נשים כאנשים שחייבין בד' כוסות¹⁰⁷ וכולהו מנויין במקום אחד.¹⁰⁸ סחו, לש' [ו]ן דיבור. הנשים צריכות להיזהר בכל מילי דפסחא אע"ג שהזמן גרמא, פי' שזמן קצוב לו באותה שעה תעש' [ה] אותה.

לכסכוסי טובא,¹⁰⁹ צריך לכססו בשינוי היטב כדי שיהא טעם מרור בפיו.¹¹⁰ היסבת ימין כו'.¹¹¹ אמאי הסבת שמאל (חשובה היא. שמה יקדים קנה לוושט, כי קנה וושט שוככים על זה קנה נוטה לצד ימין והוושט לצד <74> השמאל, ובוושט נכנס המאכל ובקנה הקול וכשהוא מיסב לצד ימין ולא יהא הוושט עומד על מצבו ויקדים קנה שיכנס המאכל בתוכו. ויבא לידי סכנה, לידי חניקה.¹¹² פרק דן, אדם שיושב על גבו, פי' [רוש] זנק בל' [שון] כנ' [ען].¹¹³

- 100 איני יודע להסביר את הפירוש הזה למילה 'נגדם'. ותן דעתך שריט"ע מפיט פירוש: 'יין כי יתאדם, למצוה הוא מוקדם', ורק כמצוה מן המובחר.
- 101 ראה תשובות הגאונים החדשות, מהדורת ש' עמנואל, ירושלים תשנ"ה, עמ' 109-110, ובנסמן שם בהערות. יש לציין גם את העדויות על שיטת רש"י, שיון מבושל מברך עליו 'שהכול', ראה תוספות, בבא בתרא צו ע"א, ד"ה אילימא; טור אורח חיים, סי' רעב (הרב ר' שמעיה כתב בשם רבינו שלמה).
- 102 לשון הפיוט: 'אַרְבַּע כּוֹסוֹת הִלְלוּ | צָרִיךְ שֶׁיְהֵא בָהֶן כְּדֵי רְבִיעִית בְּלִי יָקְלוּ'.
- 103 בבלי, פסחים קח ע"ב.
- 104 כלומר, אם הוסיף על שיעור זה.
- 105 לשון הפיוט: 'סָחוּ שֶׁהַנָּשִׁים צָרִיכוֹת לְאַמְצָה | בְּכָל מִלִּי דְּפִסְחָא בְּלִי שְׂמָצָה | אֵף עַל גַּב דְּמִצְוֹת עֲשֵׂה שֶׁהַזְּמַן גֶּרְמָא בָּם לֹא נִמְצָא | שְׁפָל שֶׁיִּשְׁנֹ בְּבַל תֹּאכַל חֻמֶּץ יִשְׁנֹ בְּקוֹם אֹכוֹל מִצָּה'.
- 106 בבלי, קידושין כט ע"א.
- 107 בבלי, פסחים מג ע"ב.
- 108 במקרא (דב' טז, ג): 'לא תאכל עליו חמץ, שבעת ימים תאכל עליו מצות', בו מנויים האיסור והחובב במקום אחד.
- 109 לשון הפיוט: 'פִּרְשׁוּ בְּשִׁפָּה נְדִיבָה | מִצָּה יִזְנֶן צָרִיךְ הִסָּבָה | מְרוֹר אֵין בּוֹ כֵּן חֻבָּה | וּמִבְּעֵי לִיָּה לְכִסְכּוֹסֵי טוֹבָא'.
- 110 דאמרינן (בבלי, פסחים קטו ע"ב): 'בלע מרור לא יצא'. השווה פירוש הר"ש מפלייזא (לעיל הערה 5), עמ' סג.
- 111 לשון הפיוט: 'הִסָּבַת זְמִין הִסָּבָה אֵינָה | וְלֹא עוֹד אֵלָּא שְׂמָא יְקָדִים קָנָה לְוֶשֶׁט יִבְּא לִידֵי סִכְנָה | פִּרְקָדֵן לֹא מִן הוֹשִׁיבָא | וְאַשֶּׁה אֵינָה צָרִיכָה וְאֵם חֲשׂוֹבָה הִיא נְדוֹנָה'.
- 112 בבלי, פסחים קח ע"א. ושם בפירושי רש"י ורשב"ם, ד"ה שמה.
- 113 צ"כית: znak, גב. 'ארץ כנען' אצל הראשונים היא איזור בוהמיה, והוא כונה כך על פי הפסוק: 'ויהי כנען עבד למל' (בר' ח, כו), בשל היותו מקור העבדים העיקרי באותה תקופה. ראה מסעות של ר' בנימין, מהדורת מ' אדלר, לונדון תרס"ז, עמ' עב. השווה מעשה הגאונים

אינו מן החשבון, אינו צריך להיסב.¹¹⁴ אשה אינה צריכ'ה], שאין ראוי לה לפורצה בפני העם.¹¹⁵ ואם חשובה היא נידונ'ה], כגון מלכה ושרית צריכה להסב.¹¹⁶

בן¹¹⁷ לפני האב מיסב בשמחה. ותלמיד בפני הרב אינו מיסב, משום כבודו של רב. אבל תלמיד הלומד לפני רבו ועוסק באומנות דנגר עצים או בשום אומנות אחרת שאינו דברי תורה, צריך להסב שאינו מכובד כתלמוד תורה. והשמש שאכל כזית מצה, אע"פ שיש לו לעמוד ולשמש בפני רבו שאם אכל כזית מצה בהסיבה. יצא, מחובת הסיבה.¹¹⁸

טעמו לחטוף מצה,¹¹⁹ צרי'ך] אדם לחטוף ולטרוף מצה בלילי פסחים כדי שלא ישנו הקטנים.¹²⁰

בערב הפסח [וכו'].¹²¹ מנחת ראשון, כגון משש שעות ולמעלה¹²² זו היא מנחה (קטנה) [גדולה], (גדולה) [קטנה] מט' שעות ולמעלה.¹²³ לא יאכל אדם [עד האישון], עד הלילה. רחשון, בית התפילה. כשאדם מתפלל מרחיש

(לעיל הערה 84), סי' צב, עמ' 88: '...ששחט טלה... ולא נודע מי הוציאה אם ישראל אם כנען אם גוי'. אטימולוגיה דומה לזו היא המילה המשמשת בשפות אירופיות רבות לעבד הנגזרת מהמילה Slav. וראה הולנדר, פרשנות הפיוט (לעיל הערה 9), עמ' 66–67.

114 פירוש זה מוקשה, ולא מצאתי לו חבר.

115 פירוש זה קשה, שכן אם כך, איך מותרת אשה חשובה בהסיבה? יש לציין שלשון דומה באה בהמשך הפיוט בדברי ריט"ע: 'ותלמיד בפני רבו אינו ראוי לפורצה'. וצריך עיון.

116 ראה מרדכי השלם, פסחים, מהדורת י' הורוביץ, ירושלים תשס"ח, עמ' קעח: "'פי" בתוספות דכולהו נשים דידן חשובות נינהו וצריכות הסיבה'; י"ד וילהלם, 'סדר ליל פסח לרבנו אליהו מנחם ב"ר משה מלונדריש', תרביץ, כב (תש"י), עמ' 46; מ' היגר, 'ספר אמרכל על הלכות פסח', ש' ליברמן (עורך), ספר היובל לכבוד אלכסנדר מארכס, חלק עברי, ניו יורק תש"י, עמ' קסז. וראה, E. M. Cohen, 'Seder Foods and Customs in Illuminated Medieval Haggadot', D. R. Blank (ed.), *The Experience of Jewish Liturgy: Studies Dedicated to Menahem Schmelzer*, Leiden 2011, p. 37. על הגדרת נשים חשובות והסבתן, ראה הכהן, 'נשים עצלניות הן?' (לעיל הערה 48), עמ' 76–82; גרוסמן, חסידות ומורדות (לעיל הערה 48), עמ' 326–328; T. Fishman, 'A Kabbalistic Perspective on Gender-Specific Commandment', *AJS Review*, 17 (1992), pp. 212–214. On the interplay between Symbol and Society',

117 לשון הפיוט: 'קמי' אב מיסב הָבן בְּדִיצָה | תְּלִמִּיד בְּפָנֵי רְבוֹ אִינוּ רְאוּי לְפָרְצָה | אֲבָל בְּשׁוּלְיָא דְנִגְרִי צָרִיךְ לְהִסָּב בְּמִרְצָה | וְהִשְׁמֵשׁ שְׂאָכֵל כְּזִית מִצָּה כְּשֶׁהוּא מִסָּב יָצָא.

118 בבלי, פסחים קח ע"א.

119 לשון הפיוט: 'טַעֲנֵנוּ לְחֻטּוֹף מִצָּה בְּלִילֵי פֶסַחִים | כְּדִי שְׁלֹא יִישְׁנוּ הַפְּרָחִים'.

120 על הטעמים המגוונים לחטיפה, ראה ליברמן, תוספתא כפשוטה, ד: מועד (לעיל הערה 34), עמ' 653–654; ש"י פרידמן, תוספתא עתיקתא: מסכת פסח ראשון, רמת גן תשס"ג, עמ' 437–446. ראה גם פירוש הר"ש מפליזא (לעיל הערה 5), עמ' סו.

121 לשון הפיוט: 'בְּעֶרְבַּ הַפֶּסַח סוֹמֵךְ לְמִנַּחַת רֵאשׁוֹן | לֹא יֵאָכֵל אָדָם עַד הָאִישׁוֹן | וּבְבֹא מִבֵּית רֵחָשׁוֹן | מוֹזְגִין לוֹ כּוֹס רֵאשׁוֹן'.

122 בבלי, פסחים ד ע"א.

123 בבלי, ברכות כו ע"ב. לפנינו הנוסח: 'ואיזו היא מנחה גדולה משש שעות ומחצה ולמעלה, ואיזו היא מנחה קטנה מתשע שעות ומחצה ולמעלה'.

בשפתיו. שאם ירצה יטול ידיו¹²⁴ משום נקיות שידים עסקניות.¹²⁵ מוזגין לו כוס ראשון, מד' כוסות.
כוס ראשון מברך על היין,¹²⁶ בפ"ה אם יש לו יין ואם אין לו מברך על הדבש¹²⁷ שהכל. אבל בשאר ימות השנה אדם ששתה שכר ואחר כך הביאו לו דבש צריך לברך הטוב המטיב.¹²⁸ לאחר ששתה נוטל ידיו.
שקיל גרגירא,¹²⁹ ולוקח כרפסא, אפיך.¹³⁰ בל'שון] כנ'ען] מירק.¹³¹ ומברך ב"פ הא'דמה]. חסא,¹³² לוציקא.¹³³ וכשיאכל אז לוקח הבקי מזה אמצעית ובוצעה לשנים ומניח חציה בין שתי השלימ'ות].

124 ראה ראבי"ה (לעיל הערה 64), סי' תקכה, עמ' קג: 'ואין צריך ליטול משום סתם ידיים עסקניות, כיון שאחרי הקידוש יטול'. על המנהג באשכנז ליטול ידיים קודם קידוש, ראה מחזור ויטרי (לעיל הערה 7), עמ' תלג; ראבי"ה (שם), סי' תקיז, עמ' צח. על העניין בהרחבה, ראה י' תבורי, פסח דורות: פרקים בתולדות ליל הסדר, תל אביב תשנ"ו, עמ' 229–238. יש לציין שנטילה מוזכרת גם להלן, לאחר הקידוש, ותרתי למה לי.

125 בבלי, שבת יד ע"א.

126 לשון הפיוט: 'ראשון מברך על היין | ואחר כך קדוש וזמן ואינו אומר גס עדן | שצריך לאמרו פאגדה וראוי לכלול אין | ושתי ומשי ידיה ואינו מברך על נטילת ידיים'.

127 הכוונה למי דבש (מד, mead). השווה ראב"ן (לעיל הערה 98), א, סי' ח, עמ' כג: 'וגם בהיותו בארץ כנען ראיתי כשהיו מבשלין דבש לצורך הפסח... כפי שהוזכר כבר במבוא, 'ארץ כנען' היא ארצו של מחבר הפירוש. דברי ראב"ן ש"מבשלין דבש', משקפים את דרך ייצור המד בתקופתו — הרתחת הדבש עם מים. על כך ראה: T. Scully, *The Art of Cookery in the Middle Ages*, Woodbridge 1995, p. 154. וראה סולוביצ'יק, היין בימי הביניים (לעיל הערה 97), עמ' 102–103. אולם היו שחששו לתערובת של קמח בדבש ואסרוהו. ראה פירוש הר"ש מפליזא (לעיל הערה 5), עמ' צז; מרדכי השלם (לעיל הערה 116), עמ' עו. על הוספת שמרי שכר למד, ראה סקולי (שם), עמ' 155.

128 בבלי, ברכות נט ע"ב. שכן הדבש משובח מן השכר. ראה סולוביצ'יק (שם). וראה רשב"ם, פסחים קא ע"א, ד"ה אחד: '...אבל הטוב והמטיב מיהת מברך אם משובח מן הראשון'. ואולם לדעת ר"ת אף אם השני גרוע במעט, בכל זאת מברך עליו הטוב והמטיב. ראה תוספות, ברכות נט ע"ב, ד"ה הטוב.

129 לשון הפיוט: 'שקיל גרגירא או כרפסא או קסברתא או חמא | ויטבול בחרוסת ויברך בנרא פרי האדמה'.

130 גרמנית: Eppich, סלרי; ממין הכרפס (ממשפחת הסוככיים [שם מדעי: Apiaceae], שבה, בין השאר, סלרי, תמכה, גזר ופטרוזיליה). וראה G. Schlessinger, *Die altfranzösischen Wörter im Machsor Vitry*, Mainz 1899, p. 29.

131 צ'כית עתיקה: Mrk, גזר; אף הוא ממשפחת הסוככיים. ראה הערה קודמת. וראה לעיל הערה 113. לא מצאתי מקבילה למנהג לאכול גזר לשם כרפס. ייתכן שחוסר ההתאמה בין התרגום ללעז הגרמני וללעז הצ'כי נובע מחילוף המנהגים בין הארצות דוברות הגרמנית לארצות דוברות הצ'כית. ואולם, סביר יותר שהלעז הצ'כי עיקר, ואילו הגרמני מקורו במינוח טכני קפוא והוא אינו מעיד על מנהג מסוים. ראה ע' פליישר, תפילות הקבע בישראל בהתהוותן ובהתגבשותן, בעריכת ש' אליצור וט' בארי, ירושלים תשע"ב, עמ' 1202. ללעז זה ('אפיך') לכרפס, ראה, למשל, מחזור ויטרי (לעיל הערה 7), עמ' תטו. ושם בשינויי נוסחאות.

132 השווה אור זרוע (לעיל הערה 76), עבודה זרה, סי' רד, עמ' תרלד: 'וחזרת, דהיינו לוציקא'. וראה במצוין בהערה הבאה.

133 ראה שלזינגר, הצרפתית העתיקה (לעיל הערה 130), עמ' 47.

ומושך מהקע' [רה] ב' תבשילי, ¹³⁴ בשר ודג'נים]. אי נמי גרמא ובשולי, כגון בשר שעליו דנראה כשני תבשילין. ¹³⁵ כדי שישאל תינוק ויאמר למה אתם משנים הלילה יותר משאר לילות בסילוק הקערה קודם אכילה. ¹³⁶ ולהכי קורין לו לחם עוני ¹³⁷ שלא הספיק הבצק להחמיץ עד שגאלם הק' מעוני. ¹³⁸ מוזגין לו כוס שני [וכו'] וכן הבן מאביו שואל, ¹³⁹ כי נראה לו לתינוק מאחר שסילק הקערה ומוזג כוס שיני כאילו רוצ' [ה] לברך ברכ' [ת] המזו' [ן] ושואל. ומוזג'נים] כוס שני.

לאחר ¹⁴⁰ שגמר האגדה שותה ונוטל ידיו ולוקח מצה עלינו' [ה] ומב' [ר] המוצי' [א]. ¹⁴¹ ושרי במלח, (לשל) [לשון] שרייה. דעילוי תרתי ידי' [ה], שהי' [ה] שוכב על שתיהן על הפרוס' [ה] וע' [ל] השלימ' [ה]. ¹⁴² ואחר ¹⁴³ כך לוקח פרוסה ומברך עליה לאכול מצ' [ה] וכולל יחד ואוכל.

134 לשון הפיוט: 'מושך מהקערה שני תבשילי | דאנון בשךא וכו'רא צלילי | אי נמי גרמא ובשולי | ומגביה קערה וליקא הא לחמא עניא קלה'.

135 על סוגי התבשילים שנהגו לאכול ועל הטעם לכך, ראה תבורי, פסח דורות (לעיל הערה 124), עמ' 105–122.

136 ראה בבלי, פסחים, קטו ע"ב: 'למה עוקרין את השולחן, אמרי דבי רבי ינאי כדי שיכירו תינוקות וישאלו'. וברשב"ם, על אתר, ד"ה ואין: 'זה"מ לדידהו דהוי להו שלחן קטן... אבל אנו מסלקין את הקערה שבה מצה ומרור ושני תבשילין לסוף השלחן ודי לנו בכך'.

137 דב' טז, ג.

138 השווה רש"י, דב' שם, ד"ה לחם: 'לחם שמזכיר את העוני שנתענו במצרים'.

139 לשון הפיוט: 'ומוזגין לו כוס שני מארבעת האל | וכן הבן מאביו שואל | מה נשתנה מלילות זה ליל | וגומר האגדה עד גאל ישראל'.

140 לשון הפיוט: 'אחר דשתי משי דיה | ומברך על נטילת ידים לחודיה | ושרי המוציא על השלמה דעלוי תרתי דיה | ולא אכיל מגיה אכתי מדי'.

141 השווה מחזור ויטרי (לעיל הערה 7), עמ' תי; הרוקח (לעיל הערה 57), סי' רפג, עמ' קנג-קנד; תוספות, ברכות לט ע"ב, ד"ה הכל; שם, פסחים קטו ע"א, ד"ה מה; ראבי"ה (לעיל הערה 64), פסחים, סי' תקכה, עמ' קה; פירוש הר"ש מפלייזא (לעיל הערה 5), עמ' פו; פסקי רבינו יחיאל מפאריש, מהדורת א"ד פינס, ירושלים תש"מ, עמ' 78. על המנהג לברך על הפרוסה המוציא כדרכו של עני ועל השלמה על אכילת מצה, ראה ראב"ן (לעיל הערה 98), ב, פסחים קטו ע"א, עמ' תפב; המנהיג, מהדורת י' רפאל, ירושלים תשל"ה, עמ' תצב; ראבי"ה (שם); פירוש הר"ש מפלייזא (שם), עמ' פז; שבלי הלקט השלם, מהדורת ש' בובר, וילנה תרמ"ז, סי' ריה, עמ' ק; תשובות מהר"ם, מהדורת מ"א בלוד, ברלין תרנ"א, סי' ד, עמ' 302. על מנהגו של ר' יום טוב מיואני (Joigny) לברך שתי הברכות על הפרוסה, ראה תוספות, פסחים קטו ע"א, ד"ה מה; פירוש הר"ש מפלייזא (שם); פירושים ופסקים על התורה לר' אביגדור צרפתי, מהדורת א"פ הרשווייץ, ירושלים תשנ"ו, עמ' עה; ד' גולדשמידט, מחקרי תפילה ופיוט, ירושלים תש"מ², עמ' 54.

142 פירוש לפיוט זה הנמצא במחזור כ"י מינכן, ספריית מדינת בווריה 88, דף 54ב, פירש: 'דעילוי תרתי ידיה, פי' [רוש] בשתי ידיים. כלומר ששתי ידיו עליה, על המצה. על שיש לאחוז בפת 'בעשר אצבעותיו', ראה מחזור ויטרי (לעיל הערה 7), עמ' קלב; הרוקח (לעיל הערה 57), סי' שכט, עמ' רכה.

143 לשון הפיוט: 'לוקח פרוסה ומברך לקאול מצה במלל | ובהדי דההיא דהמוציא אוכל וכולל | ומברך בחזרת לקאול מרור וטובל וכולל | והדר אכיל מצה ומרור בלא ברכה וכו'רין בבית אחת קהל'.

ובהדי דההוא המוצי' [א] אוכל וכולל. ומברך בחזרת לאכול מרור. וטובל, בחרוסת. ובולל היטב, והדר (יאכל) [אכיל]¹⁴⁴ מצה ומרור בלא ברכ' [ה]. מצה הנשארת שלימה ומרור, כהילל. דאמרו עלי¹⁴⁵ על הילל שהיה כורך מרור אצל מצה ואוכל כדי שיהא בפיו טעם מצה וטעם מרור.¹⁴⁶

חליף לכמה בתי [וכו'] עד הכא,¹⁴⁷ פי' [רוש] עד הסעודה. לאחר שאכלו כל צורכה נוטלי' [ין] חצי המצ' [ה] שתח' [ת] המפ' [ה] ואוכלין אותה כדי שתהיה טעם מצ' [ה] בפיהם. ואחר כ' [ך] נוט' [לין] ידיה' [ן] ולא מברכי' [ן], כי נטיל' [ת] מים [אחרונים] אינם אלא משו' [ם] תקנה משום מלח סדומית,¹⁴⁸ שאם יגע אדם בעיניו בידו המלוכלכת יסמא עיניו.¹⁴⁹

וזכר¹⁵⁰ בשלישי [וכו'], ולשאר הבתים תחילה [וכו'], עד משלו אינו טועם הכוס באותו בית שקידש בו. עד משלו, עד משל הכוס שלו. אינו טועם בברכ' [ת] מזונו.¹⁵¹ לתנו, לדבר.

שאם¹⁵² רוצה אדם לשתות מים מעט יכנס בפיו,¹⁵³ שתאב לשתות בכוס חמישי, הלל הגדול,¹⁵⁴ הודו לאלהי האלהים. והתם מפ' [רש] למה נקרא

144 כך בפיוט.

145 בבלי, פסחים קטו ע"א.

146 דכתיב (במדבר ט, יא): 'על מצות ומררים יאכלהו'.

147 לשון הפיוט: 'חליף לכמה בתי ועבד כי האי גונא עד הכא. ואחר כך עושי סעודתן כל צרכה. וכזית מצה באחרונה צריכין לפרכה. ונוטלין ולא מקריכין שמים אחרונים חובה ואין טעונין פרקה'.

148 ראה ראבי"ה, א, מהדורת א' אפטוביצר, ברלין תרע"ד, סי' קמה, עמ' 134: 'שבמדרש תנחומא... אמרינן שמים אחרונים טעונים ברכה, אע"פ שחובה'. וראה שם הערה 16. והנסמן שם, עמ' 135 הערה 4. ועל ברכה זו ראה (ב') צ' גרונר, ברכות שנשתקעו, ירושלים תשס"ד, עמ' קכה-קלד. לנוסח הברכה ('על שטיפת ידיים'), ראה I. Abrahams, 'Some Egyptian Fragments of the Passover Hagada', *JQR*, 10 (1897), p. 48.

149 בבלי, חולין קה ע"ב.

150 לשון הפיוט: 'זוכר בשלישי פרקת מזונו. ולשאר הבתים תחלה וטועם הכוס עד משלו אינו. וברביעי הלל מצרי לתנו. כל טעום כלום באישונו'.

151 היינו כוס של ברכת המזון הוא כוס שלישי, כי לאחריו אינו רשאי לשתות, שכן: 'בין שלישי לרביעי לא ישתה' (בבלי, פסחים קה ע"א).

152 לשון הפיוט: 'קמצא לשתות מים יכנס. אם חולה הוא או אסטנס. ובעי למשתי חמרא משום אונס. לומר בחמישי הלל הגדול ישתנס'.

153 ראה פירוש הר"ש מפלייא (לעיל הערה 5), עמ' צה: פי' מעט מים יכול לכנס... דאינם מפגיגים טעם מצה'.

154 כדברי ר' טרפון, בבלי, פסחים קח ע"א: 'תנו רבנן, חמישי אומר עליו הלל הגדול דברי ר' טרפון'. וכנוסח שעמד לפני הראשונים. ראה מעשה הגאונים (לעיל הערה 84), סי' לג, עמ' 21; ראבי"ה (לעיל הערה 64), סי' תקכה, עמ' קיג; שבלי הלקט (לעיל הערה 141), סי' ריח, עמ' 200; פירוש רבנו אליהו מלונדריש ופסקיו, מהדורות מ"ל זק"ש, ירושלים תשט"ז, עמ' קנו; הגהות מיימוניות, הלכות חמץ ומצה, פרק ה, כ. וראה הרוקח (לעיל

הכי.¹⁵⁵ ישתנס, כמו וישנס מותניו.¹⁵⁶ לאחר שאמ'ר] אסור לשתות דבש ומים.¹⁵⁷ ואסור לספר בין ברכות הללו.¹⁵⁸

חסל¹⁵⁹

- הערה 57, סי' רפג, עמ' קנה: 'ומוזגין כוס חמישי ואומר הלל הגדול'; M. Gaster, *Studies and Texts*, III, New York 1971², p. 224 (ספר האסופות): 'ועתה נהגו רוב העולם שמברכין על כוס חמישי'. ואולם, בפיוט ריט"ע התיר שתיית יין רק 'משום אונס'. השווה ע' פליישר, 'אזהרות לר' בנימן (בן שמואל) פייטן', קבץ על יד, סדרה חדשה, יא (תשמ"ה), א, עמ' 31–33; מחזור ויטרי (לעיל הערה 7), עמ' תכב; עץ חיים לר"י חזן מלונדרק, מהדורת י' ברודי, ירושלים תשכ"ב, עמ' שלא. על הכוס החמישי בהרחבה, ראה מ"מ כשר, הגדה שלמה, ירושלים תשט"ו, קסא–קעח. וראה עתה גם מ' ארד, "'הלל הגדול": ההלל המקורי של ליל הסדר', י' רוט ואחרים (עורכים), תפארת לישראל: ספר היובל לכבוד ישראל פרנצוס, ניו יורק תש"ע, עמ' 131–138.
- 155 בבלי, פסחים קיח ע"א: 'ולמה נקרא שמו הלל הגדול, אמר רבי יוחנן מפני שהקדוש ברוך הוא יושב ברומו של עולם ומחלק מזונות לכל בריה'.
- 156 מל"א יח, מו.
- 157 הלכות גדולות (לעיל הערה 83), עמ' 295: 'ואסיר למיכל... ולא למייתי לבר מכסא דבריכתא וכסא דהליל, אבל אי בעי למייתי מיא שתי'. על איסור שתיית מים, ראה תוספות, פסחים קיז ע"ב, ד"ה רביעי; הרוקח (לעיל הערה 57), סי' רפג, עמ' קנו.
- 158 השווה סידור רבנו שלמה – סידור חסידי אשכנז, מהדורת מ' הרשלר, ירושלים תשל"ב, עמ' עא: 'רבתינו חייבו לומר ישתבח אחר המזמורים ולברך ברכת השיר אחר השבחות ואסור לספר בין אחד לישתבח אם לא בתוספת שבח כמו נשמת כל חי, וגם אחריו צריך לברך מיד שהוא עצמו נקרא ברכת שיר'.
- 159 מודגש בכתב היד. שאר הפירושים בכתבי היד מסתיימים במילה 'סליק', או 'חזק'. כאן שינה הסופר ממנהגו בשל מילות הסיום של הפיוט: 'חָסֵל סְדוּר פָּסַח כְּהִלְכָתוֹ'.